

ललितपुरको छिन्नमस्ता : एक संक्षिप्त अध्ययन

-श्रीमती राज्यश्री श्रेष्ठ

यी देवी ललितपुरको मङ्गल बजारमा रहेको प्रसिद्ध कृष्ण मन्दिरको पछाडि मोमदु गल्लीमा अवस्थित छिन् । छिन्नमस्ताको शाब्दिक अर्थ शिर नभएको भन्ने हुन्छ । नेवारी भाषा 'मो' को अर्थ टाउको र 'मदु' को अर्थ छैन भन्ने हुन्छ । यस गल्लीको नाउँ पनि यी देवीको नाउँबाट नेवारी भाषा अनुसार मोमदु गल्ली रहन गएको बुझिन्छ ।

यस संक्षिप्त लेखमा छिन्नमस्ताको परिचय दिने प्रयास गरिएको छ । ललितपुर नगरमा दश महाविद्याका दशवटा पीठहरू भिन्नाभिन्नै स्थानहरूमा यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् जसमध्ये छिन्नमस्ता पनि एक हो ।

यी देवीको स्थापनाको समय भने निश्चित किटान गर्न सकिएको छैन । त्यहाँ अवस्थित देवीको बायाँपट्टि रहेको ध्रुवदेव र जिष्णु गुप्तको संयुक्त शिलापत्रको प्रमाणको आधारमा सम्भवतः यी देवीको स्थापना पूर्व लिच्छविकालमा भएको होला कि भन्ने अनुमान लगाउन अत्युक्ति नहोला । हुन त उक्त शिलालेखमा छिन्नमस्तासंग सम्बन्धित कुनै पनि कुरा त्यहाँ उल्लेख भएको पाइँदैन ।

यी देवीको वरिपरिका बासिन्दाहरूको भनाइ अनुसार यी देवी त्यहाँ स्वतः उत्पत्ति भएकी हुन् भनिन्छ ।

पछिबाट त्यहाँका भक्तजन तथा साधकहरूले श्रद्धाका साथ देवीको स्थानमा मण्डप बनाई शिररहित मूर्ति बनाई, घण्टा, सिंह आदि राखेर सानो तथा होचो बार समेत निर्माण गरेका थिए । यी देवीलाई आजसम्म पनि तः झ्या क तः (क त शाखा) का मानिसहरूले आफ्नो कूल देवता मानी घोडेजात्राको एक दिन अगाडि पाश्चन्देको दिन देवाली मनाउने प्रचलन छ । यहाँ विशेष पूजा हुँदा ब्राह्मणद्वारा गराउने चलन छ । यी देवीको दायाँपट्टि ठूलो घण्टालाई चारपाते परेको पत्थरको खम्बामा झुण्ड्याएर राखिएको छ ।

यी देवी गल्लीको बाटोको छेउमा अवस्थित छिन् र उक्त गल्लीको बाटो करीब ३०/४० फीट जति ढुङ्गाले छापेको पाइन्छ । ढुङ्गा छाप्ने कार्य श्री विद्यालालज्युबाट सम्पन्न भएको बुझिन्छ । 2

1. धनबज्र बज्राचार्य लिच्छविकालमा अभिलेख (काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान २०३०) पृ. ४०१ ।
2. श्री बीरेन्द्रलाल श्रेष्ठ, ल.पु. तथ्याकतः बाट जानकारी प्राप्त भएको ।

यी देवीको वरपर ईंटाको गाह्रो लगाई पोसिलियन टाइलले छापेको छ । यो कार्य त्यहाँकै भजन मण्डलीले गराएको बुझिन्छ । त्यहाँको भित्तामा पित्तलका नागहरू अडाएर राखेका पाइन्छन् । यो कार्य त्यहीं नजिक बस्ने चन्द्रलाल श्रेष्ठले गर्न लगाएका हुन् । यस देवीलाई निर्धारित रूपले कुनै नित्य पूजा चलाएको छैन, तर त्यहाँका बासिन्दाहरूले यी देवीको दिनहुँ पूजा गर्ने गरेका छन् ।

सात/आठ वर्ष अगाडिसम्म पनि उक्त स्थानमा नियमित रूपले राति भजन गर्ने गरिन्थ्यो । तर सम्भवतः ती भजन गर्ने भक्तजनहरू सबै बूढा तथा अशक्त भएका र नयाँ पीढीका मानिसहरू त्यस कार्यबाट विमुख भएकाले हिजोआज राति भजन बन्द भएको बुझिन्छ ।

देवीको चारैतिर प्रदक्षिणा पथ बनेको छ र यस स्थलको वरपर चारैतिर विभिन्न चित्रहरू चित्रकारद्वारा लेखाएर राख्ने चलन पनि भएको थाहा पाइन्छ । उक्त चित्रहरूमध्ये तीन वटी बोक्सीहरूले औंला बाली आइरहेका र एउटा पुरुषलाई कुचोको चुच्चर राखी चार हात खुट्टा टेकाई बलिको निमित्त लगिरहेको दृश्य देखाइएको छ । एउटा अनौठो कुरा के छ भने उहिले छिन्नमस्ता देवीको स्थान एकान्तमा थियो र हिजोआजको जस्तो बजार बसेको थिएन । त्यही उहिलेको परम्परा अनुसार आजकाल ससेत बोक्सी विद्या जात्रेहरू यस देवीस्थलमा मध्यरात्रिमा पूजा गर्न आउने गर्दछन् भन्ने कुरा सुनिन्छ ।

मुख्य पूजा गरिने देवीको कुनै आकार प्रकार कुनै दिएको छैन । यी देवी अमूर्त रूपमा एउटा साधारण ढुङ्गाको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

यी देवी बैशाख शुद्ध चतुर्दशीको दिन मध्यरातिमा जन्मेकी हुन् ।³ पुराणहरूमा उल्लेख भए अनुसार यी देवीलाई गोरखनाथ जस्ता योगीहरू, याज्ञवल्क्य जस्ता ऋषिहरू, हिरण्य कश्यप र बैरोचन जस्ता असुरहरू, परशुराम तथा बुद्धले समेत उनको उपासना गरेका थिए ।⁴ भक्तजनहरूले जुनसुकै फूलको प्राप्तिका लागि उपासना गर्दछन्, उनीहरूले ती फूल प्राप्त गर्दछन् । सो कुरा देवीको श्लोकमा पनि उल्लिखित छन् ।

प्रचण्ड चण्डिका वक्ष्ये सर्व कामफूल प्रदान ।

यस्मा प्रसाद मात्रेण एवं भवेन्नरः ॥

अपुत्रे । लभतेपुत्र मयंनो धन माप्तुयात् ।

कवित्वं चसुपाण्डित्यं लभेत मात्र संशयः ॥5

भावार्थ

प्रचण्ड चण्डिका श्री छिन्नमस्ताको सम्बन्धमा भनिन्छ कि उहाँको उपासनाबाट सबै कार्यको फल प्राप्त हुन्छ । साधक स्वयं सदाशिव बन्दछ । पुत्रहीनको निमित्त पुत्र प्राप्ति र धनहीनको निमित्त धन प्राप्ति हुन्छ । कवित्व शक्ति र पाण्डित्यत्व शक्तिको विकास हुन्छ ।

सृष्टिसंग सम्बन्ध

सूर्य जगत्को आत्मा हो । यसैद्वारा संसारमा सर्वशक्ति एवं प्राण सञ्चार भइरहेको छ । सूर्य नभई दिएको भए जीवजन्तु निःप्राण हुन्थ्यो । सूर्यको दुई प्रकारका शक्ति मानिन्छ । एक शक्ति जुन सूर्यसंगै निहित रहेको हुन्छ । अर्को शक्ति जसबाट किरणको रूपमा पृथ्वीमा आइरहेको हुन्छ । उक्त शक्तिद्वारा विश्वमा शक्ति एवं प्राण सञ्चार भइरहेको हुन्छ । यसरी सूर्यबाट निरन्तर दिव्य निर्माणको निमित्त शक्ति काटिएर आइरहेकोलाई नै काटि-

3. धनशम्शेर ज.ब.रा. प्रबुद्धसनातनरहस्याम्, (काठमाडौं: धनशम्शेर ज.ब.रा. वि.सं. २०२७ पृ. २१ ।
4. पं. राजमजी शर्मा आचार्य र चमनलाल गौतम, तन्त्र महासिद्धि, दुर्गा पूजा विधान, द्वितीय संस्करण, (बरेली: संस्कृत संस्थान, सन् १९७७)
5. श्री ५ महाराजाधिराज प्रतापसिंह शाहदेव, बृहत पुराच चर्याणव, तृतीय खण्ड, (काठमाडौं: निरीक्षण एवं विस्तृत प्रकाशित गर्ने धनशम्शेर ज.ब.रा. २०२६) पृ. २०५ ।

एको मस्तकको नामकरण गरिएको छ । गोपथ ब्राह्मणमा सूर्यको दुई शक्तिलाई दुई टाउको भएको संज्ञा पनि दिइएको पाइन्छ । जसबाट छिन्न शीर्ष भन्ने अर्थ पुष्टि हुन्छ । यसरी छिन्न शीर्षलाई 'कवन्ध' भनिन्छ । कवन्धको महाशक्ति नै 'छिन्नमस्ता' हो ।⁶

छिन्नमस्ताको उत्पत्तिबारे

एकदिन देवी आफ्ना दुई सङ्गिनी जया र विजयाको साथमा मन्दाकिनी नामक नदीमा स्नान गर्न गएको थिइन् र स्नान सकिएपछि उनलाई एक्कासी काम बासनाले सताए, जसको प्रभावबाट उनको वर्ण कालो भएर गयो । ठीक त्यसैबेला उनका सङ्गिनीहरूले भोक लागेको हुनाले खाने कुराको माग गरे र यसरी सङ्गिनीहरूलाई पनि भोक लागेको हुनाले एकक्षण पनि धैर्य धारण गर्न सकेनन् र देवीको साथमा खानेकुरा नभएकोले आफ्नो शिर आफैँ काटेर त्यहाँबाट रगतको तीनधारा निस्के जसमध्ये दुई धारा रगत आफ्ना दुई साथीहरूलाई पिलाइन् र बाँकी अर्को एक धार रगत आफ्नै काटिएको टाउकोलाई पिलाइन् । यसरी देवीको टाउको काटिएको हुनाले नाम पनि छिन्नमस्ता रहन गयो ।⁷ यसप्रकारको कथा धार्मिक ग्रन्थमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

देवीको योगसंग सम्बन्ध

यस कथाको रहस्य योगसंग पनि सम्बन्धित भएको पाइन्छ । योग शास्त्रमा तीन ग्रन्थीहरूको सन्दर्भ आउँदछ। ती हुन्—ब्रह्म ग्रन्थी, विष्णु ग्रन्थी र रुद्र ग्रन्थी । ब्रह्म ग्रन्थीले मूलाधार र स्वाधीन स्थान चक्रलाई नियन्त्रण गर्दछ । विष्णु ग्रन्थीले मणिपुर र अनाहत चक्रलाई

नियन्त्रण गर्दछ र रुद्र ग्रन्थीले विशुद्ध र आज्ञाचक्रलाई नियन्त्रण गर्दछ । साधारण मानवमा ती सबै ग्रन्थीहरू खुलेका हुँदैनन् ।

मानिसहरूलाई धेरै प्रकारका दुःख, कष्टले र साथै अभावले सताइरहेको हुन्छ । मन्दाकिनी नदीमा नुहाउन जानुको अर्थ हो ब्रह्म ग्रन्थीलाई साधनाद्वारा खोल्नु । स्नानपछि काम बासनाले सताइनुको अर्थ मणिपुर चक्रलाई खुलाउनु अर्थात् काम बासनालाई बसमा नल्याइकन विष्णु ग्रन्थी खुल्दैन । जसको कारणले गर्दा स्नानपछि कामाग्निले देवी काली वर्णकी भइन् र शिर काटिनुको अर्थ अहङ्कारलाई नाश नगरी रुद्र ग्रन्थी (आज्ञाचक्र) खुल्दैन ।⁸

देवीको वर्णन (ध्यान)

यी देवीको स्वरूप यस प्रकारले वर्णन गरिएको पाइन्छ । जस अनुरूप यी देवी प्रत्यालिढ पद भएकी छिन्न शिर र खड्ग धारण गरेकी दिगम्बरा (नाङ्गी), काटिएको घाँटीबाट रक्तपान गरिरहेकी, मस्तकमा सर्पद्वारा बाँधिइकी मणिधारण गरेकी, तीन नेत्री, कमलको मालाले सुशोभित वक्षस्थल भएकी, जवाकुसुमको जस्तो वर्ण भएकी, दायाँ भागमा घाँटीबाट निस्केको रक्तपान गरिरहेकी, मस्तकमा दायाँ बायाँ दुई करमा खड्ग र खप्पर ग्रहण गरेकी, श्याम वर्णकी देवी, दायाँ पाउ अगाडि र बायाँ पाउ पछाडि (प्रत्यालिढ मुद्रामा) उभिएकी अवस्थामा छिन् । यी देवीको दायाँ भागमा श्वेत वर्णकी त्रिमुक्त केश भएकी, कँची र खप्पड ग्रहण गरेकी देवी अवस्थित छिन् ।⁹

6. दिल्लीबहादुर श्रेष्ठ, ल.पु. ध्यायबहालको निजी सङ्कलनमा रहेको कागजातबाट उतारिएको ।
7. श्रेष्ठ, पूर्ववत् (टिप्पणी नं. ६)
8. श्रेष्ठ, पूर्ववत् (टिप्पणी नं. ५)
9. शिवहर राजधानी राजभी, श्री राजदेवनन्दन सिंहबहादुर नराधिपै, शाक्त प्रमोद, (बम्बई: खेमराज, श्री कृष्ण दास, २०४१, सन् १९८४) पृ. २२ ।

यन्त्र:10

यी देवीको मन्त्र

श्रीं ह्रीं लकीं ऐं बज्रवैरोच- नीये हूं हूं फट्
स्वहा¹¹

पूजन विधि

'मन्त्रो महोदधि'मा यस देवीको पूजन विधिको
वर्णन गरिएको पाइन्छ।¹²

स्तोत्र, कवच, हृदय, सतनाम र सहस्रनाम¹³

-
10. उही, पृष्ठ २२२ ।
 11. नराधिपैः पूर्ववत् (टिप्पणी नं. ६) पृष्ठ २२२ ।
 12. उही, पृष्ठ २२३ ।
 13. उही, पृष्ठ २२५-३५ ।